

Irki asyrlar Orta Aziýa şamanizminiň dinamikasy we daş senetçiligi

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Irki asyrlar Orta Aziýa şamanizminiň dinamikasy we daş senetçiligi İLK ÇAĞ ORTA ASYA ŞAMANİZMİNİN DİNAMİKLERİ VE TAŞ SANATI

Çok eski zamanlardaki Türklerin inançları doğa kültürü üzerine yoğunlaşmıştır. Özellikle Orta Asya ve Sibirya'da bulunan çeşitli Türk halkları günümüzde de inançlarını kendilerini çevreleyen doğadaki nesnelere ibadet ederek sürdürürler. Mikro ve makro düzen içinde geçen doğal dünyanın her ifadesi, onun sembolik değerlerine göndermeler yapar. Türklerin dini gelenekleri, inançların belli kurallara göre düzenlendiği kutsal bir kitap formuna girmemiştir. Ancak bu durum dinlerinin daha basit ya da zayıf olduğu anlamına gelmez. Paradoksal olarak, söz konusu özellik aile içinde kuşaktan kuşağa sözlü ifadeler ile aktarılan inanç sistemlerinin zenginliğini dahi etkilediği söylenebilir. Eski Türklerde din adamı yoktur; onların yerini yeryüzü ve ölümlerin gittiği diğer dünyalar arasında ölümlülerin sahip olmadığı bir güçle aracılık yapan şamanlar almıştır. Geleneksel Türk inanç sisteminde kişinin bir ara aşamada bulunduğu, yani yeryüzünde yaşadığı, ancak alt ve üst dünyalara ayrılmış evrenin içinde yer aldığına inanılır.

Türklerin ve diğer Sibirya halklarının belirleyici inanç sisteminin Şamanizm olduğu[1] ve geniş bir perspektiften bakıldığında Şamanizm'in Kuzey Avrasya'nın neredeyse tamamına yayıldığı söylenebilir.[2] Tarihsel kökeninin derinliği tartışılmazdır. Asya kıtasındaki değişik bölgelerde ve değişik zamanlarda yazılmış tarihi kayıtlar, Asya halklarının çok eskilerden beri Şamanizm'i benimsediğini göstermektedir.

Ancak, ortaya çıkışını ya da kültür ortamında yeşerdiği halkın kimler olduğunu tam olarak belirleyebilmek mümkün değildir. Şaman kelimesinin Tunguz dilinden geldiği kabul edilmektedir.[3] Fakat bu Sibirya dilindeki konumu pek açık değildir. 18. yy.'da Hindistan kökenli olduğu ve Sanskritçe'deki sramana kelimesinden esinlendiği konusunda görüşler öne sürülmüştür.[4] Bu görüşün üzerinde durduğu paralelliği kabul eden Shirokogoroff, terimin Hindistan'dan Orta Asya'yı katederek Doğu Asya'ya yayılan Budizm ile birlikte geçtiğini öne sürmüştür.[5] Son yıllarda yapılan çalışmalar, Hindistan kökenli olduğunu ve yayılmanın yaklaşık iki bin yıl sürdüğünü doğrulamaktadır. Sidorov[6] tarafından yapılan çalışma, M.Ö. ikinci bin yılın ortalarında Hindistan ve İran'a kadar uzanan Hint Arilerin doğuya doğru yönelen göç hareketi esnasında gerçekleştiği olgusunu kabul etmemize olanak sağlamaktadır. Bu yüzden, Hint Avrupa geleneklerinin etkileşim dalgasının düşünüldüğünden çok daha büyük olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu etkinin kuzeydoğu sınırları, araştırmacıların daha halen o etkileşimin izlerini taşıyan Yakut kültürünün (Kurıkanların göçünden esinle) beşiği kabul ettiği Baykal Gölü bölgesine kadar uzanmaktadır.

O halde, gerek Hint Avrupa gerekse Hint İran terimlerindeki Hint etkisinin daha önce şüpheyile yaklaşılandan çok daha fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. Yuriy I. Sheykin "şaman" kelimesinin köklerinin iki önemli kısımdan oluştuğunu bulmuştur; birinci kısım şa (sa)bilmek, yapabilmek, anlamak; ikinci kısım man (man, maya, mayabh) kötü güçleri uzaklaştırmak için dua etmek anlamına gelmektedir.[7] Hintçedeki maya (illüzyon)kelimesiyle örtüşmesi sadece bir tesadüften ibaret midir? Son yıllarda yapılan çalışmalar, Doğu Sibirya'daki Şamanist geleneklerin oluşması sürecinde Hint İran geleneklerinin önemli etkileri olduğunu varsaymamıza neden olur. Söz konusu gelenek, Yakut ve Buryatlar (Resim 1) arasında gözlenen "ak şamanlık" ile ilgilidir[8] ve bu makalenin ilerleyen kısımlarında daha detaylı olarak incelenecektir.

Şaman kelimesine ilk olarak Tunguz Mançu kayıtlarında

rastlanmasına rağmen, Türk kültüründeki yeri aynı derecede eski ve güçlüdür. Türk Şamanizmi hakkında konuşabilmek bir anlamda genelleme yapmak demektir; Türk Şamanist gelenekleri yöreden yöreye farklılıklar gösterir.[9] Buna ilaveten, Türk dünyasında şaman kelimesi değişik şekillere bürünmektedir. Yakut Türkleri onları oyun[10] diye adlandırırken, Güney Sibiry'a'da, özellikle Altay ve Sayan bölgelerinde kam (kham) kelimesine rastlanır ki, bu kökten de kamlanie diye bilinen şaman törenlerine verilen ad türetilmiştir.[11] Bu kelime Uygurların 1069'da yazılmış Kutadku Bilig adlı eserinde ilk kez yazılı olarak karşımıza çıkar.[12] Aslında kam kelimesi Yenisey Kırgızı bir şamanın adı olarak daha önce, Tang Hanedanı (618-906) dönemi'ndeki Çin kayıtlarında geçmektedir.[13] M. Ö. bininci yılların sonlarına doğru Çinli tarihçiler, Türk gelenekleriyle çok yakın bir bağa sahip Hunların bazı grupları arasında da şamanlardan (wu) bahsederler.[14] Ancak, Orta Asya'da (Kazak, Kırgız, Uygur ve Özbeklerde[15]) şamanlar baksı ya da bakşı olarak adlandırılırlar ve Şamanizm için Kazakça bir kelime olan Baksılık kullanılır. Bu terimler, dikkatlice bakmak, izlemek anlamına gelen eski Türkçedeki bak, veya Türk dillerine Moğolca vasıtasıyla geçmiş olan ve öğretmen olarak çevrilebilecek Çince boshi (bagsi) kelimesinden türetilmişlerdir. Ancak Sanskritçe Budist keşiş anlamındaki bhikshu[16] kelimesinin yarattığı Hint etkisini de göz ardı etmemek gerekir.

■ Baksı

Baksı ve kam fonksiyonel olarak birbirleriyle benzeşen şahsiyetlerdir. Baksı'nın başlıca görevi ruhani dünyadaki pazarlıklar vasıtasıyla tedavi etmektir. Bunun yanı sıra hava durumunu değiştirmek, gelecekte haber vermek, kaybolan eşyaları bulmak gibi yetenekleri de vardır. Hastalıklara, hastalanan kişinin ruhunu ele geçiren kötü ruhlar neden olduğu için baksı tedavi ayinlerinin özünü ruhlarla pazarlık oluşturur. Bu bazen pazarlığın ötesinde savaşıma kadar

varabilir. Baksılar bu törenleri gerçekleştirirken ruhların yardımını kullanırlar. Kam törenlerinde olduğu gibi, Baksıların tedavi güçleri en üst seviyede transa geçtikleri anda ulaşır. Aşağıdaki Kazak baksı tedavi töreni 19.yy.'da kaydedilmiştir:

Baksı kopuzunu çalmaya ve şarkı söylemeye başlar. Sesini yükselttiğinde tüm vücudunu titremeler sarar. Kendini zorlayarak devam eder, yüzü terlemeye, ağzı köpürmeye başlar. Kopuzunu fırlatıp atar ve aniden ayağa kalkıp zıplamaya başlar. Başını ve ellerini sallarken ruhlara bağırarak seslenir (Bu yolla bazı ruhları kendine çağırır ve kötü ruhları kovalar). Sonunda dayancını kaybetmeye başlar ve yüzü kaskatı kesilir, gözleri kanlanmıştı, vahşi sesler çıkartarak yere düşer, en sonunda sesi kesilir ve sanki ölmüş gibidir.[17]

Yukarıda anlatılanlar Sibiry şamanlarının kamlanie törenleri ile büyük benzerlikler göstermektedir. Sibiry geleneğinde olduğu gibi, Baksı'nın ruhlar tarafından şamanlık görevini yapması için çağırıldığına ve şamanlığın aileden geldiğine inanılır. İdeolojik açıdan bakıldığında baksılar, dünyanın üç katlı dikey yapısı olduğu şeklindeki panşamanist inancı benimserler. Kazak şamanizminde dünyanın üç katlı yatay bir yapısı olduğu sezinlenmektedir. Bu yapı Kuzey Şamanist ideolojilerin karakteristik bir özelliğidir. Örneğin ırmak "öteki tarafa geçmenin" bir sembolüdür.[18]

Daha önce belirttiğim benzerlik, Şamanizm'in M.S. birinci binyılın ortalarına doğru Orta Asya'ya Altaylar'dan yola çıkıp kıtaya dağılan Türkler tarafından getirildiğine işaret etmektedir. Ancak, Türklerin Orta Asya'ya genişlemelerinin İslamiyet'in yayılışı ile aynı yıllara denk geldiğini ve Orta Asya uluslarının kültür analizlerinin Şamanizm'in İslamiyet öncesine ait kültürel bir özellik olduğunu kesinlikle kanıtladığını dikkate aldığımızda, Şamanizmin Türklerin gelişinden önce de bölgede var olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.[19]

Dolayısıyla, şamanların fonksiyonlarının çok eski çağlara uzandığı hiçbir çekinceye mahal vermemektedir. Tarihi

kaynaklar Sibirya (Türk?) şamanlığının iki bin yıl öncesine uzandığını iddia etmemizi kolaylaştıran bilgiler içermektedir. Ancak, sadece “şaman” terimi dahi Sibirya’da dört bin yıldır var olmuşsa da, bu, Şamanlığın bölgeye girişiyle birlikte ideolojik ve dinsel bir çerçevenin de dışarıdan bir bütün olarak geldiği ya da getirildiği anlamına gelmemektedir. Arkeolojik kaynaklar, özellikle kaya resimleri Orta Asya ve Sibirya’da Şamanizm’in daha eskilere uzandığını belirtmektedir. Bu makale daha ziyade Orta Asya üzerine yoğunlaşmıştır, ancak Sibirya’dan da bazı referanslar verilmesi gerekmektedir. Kültürel açıdan her iki bölge de özellikle Sibirya’nın güneyi, Altaylar çok eski zamanlardan beri birbirleri ile ilişki içindedirler.

■ Kaya Resimleri

Kaya resimlerindeki şamanist içeriğin tanımlanması resimlerin doğrudan incelenmesinin yanı sıra teorik bir perspektiften bakılmasını da gerektirmektedir.[20] Bu durum, özellikle, Şamanist uygulamalar ve ideolojiyi tanımlamaya yönelik imgelerin bulunduğu dair hiçbir belirti olmaması sebebiyle tarih öncesi sanat açısından büyük önemi haizdir. Fakat Şamanist ideolojinin istikrarı ve törenlerin yüzyıllardır var olduğu hesaba katılırsa, tarihi ve etnografik içerikler kaya resimlerindeki Şamanist anlamların çözülmesine yardımcı olmaktadır.

En eski Orta Asya kaya resimleri (Güney Özbekistan ve Tacikistan’da bulunan kaya resimleri), kesin tarihleri bilinmemekle beraber, Mezolitik Devir’den kalmaz.[21] Bu resimlerde net Şamanist izlere rastlanmaz. Ancak, Bakır ve Bronz Çağ kaya resimlerinde kayda değer Şamanist motifler görülmeye başlanır (M.Ö. ikinci ve üçüncü binyıllar). Bu çağlara gelindiğinde kaya resimlerinde insan figürleri daha sık belirlemekte, bu da, bir grup insanın bölgenin sosyal yapısında daha ön plana çıktığını göstermektedir.

Güney Sibirya Altay dağlarında, Güneydoğu Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan’da bulunan bu resimlerin bazıları

vasıflar açısından farklılık arz etmektedir ki bu da Şamanist içeriğe atfedilebilir. Rus Altay bölgesi Karakol ırmağı civarındaki kazılan mezar odalarında duvara çizilmiş ya da kazınmış “güneş başlı”, “öküz başlı”, “kuş başlı” zooantropomorfik figürler kaya resimleri içinde en göze çarpan olanlarıdır.[22] Arkeolojik olarak M.Ö. üç bin yılının sonları ile iki bin yılının başlarına uzanan bu resimler Asya’nın bu bölgesindeki en eski şaman tasvirlerini temsil etmektedirler. Bu resimlere eşdeğer olarak Chulli ve Kazakistan Karatav dağlarında bulunan petroglifler gösterilebilir. Petrogliflerde tören elbiseleri giymiş insan figürlerine rastlanır, içlerinden bazıları at benzeri bir hayvanın postu taşımaktadırlar.[23] Başları, bazılarında dekore edilmiştir. Elleri salt fonksiyonel açıdan tutulduğunu söylemenin çok zor olduğu asalar vardır (Resim 2). Asalar çoğunlukla haça benzemektedir. Bazen bu asaların hayvanlarla ilgili tören faaliyetlerinde kullanıldığını düşündüren resimlerle de karşılaşılır (Resim 3). Bu açıdan bakıldığında, ayin tasvirlerinin içeriği Orta Asya Şamanizmi’ni Sibirya Şamanizm’inden ayırır. Sibirya’da davullar çok belirgin iken Orta Asya’da davulun yerini tef almıştır. Orta Asya şamanizminde telli çalgılar da önem kazanır, bunlar içinde en önemli olanı daha önce de belirtilen kopuzdur.[24]

Şamanist kaya resimlerinin Bronz Çağı’nda görülmesi, Şamanizm’in salt bu çağda ortaya çıktığını göstermez. Bu zaman aralığında şamanların bu bölgede 45 bin yıldır yaşadığına dair elimizde güvenilir kanıtlar olduğunu söyleyebiliriz. Bu, Bronz Çağı boyunca Avrasya steplerinde (Orta Asya dahil) Hint Avrupa topluluklarının göç dalgasının önemli bir yer tuttuğunun işaretidir. Orta Asya’da Hint İranlılar bulunmaktaydı. Yapılan araştırmalar adı geçen sanatın kimi unsurlarının Hint İran geleneğiyle ilişkili olabileceğini göstermektedir.[25] Benzer yapılara sanat ve mitolojide rastlamak mümkündür. Ayrıca, Hint Avrupa kültürünün genişlediğine işaret eden savaş arabaları tasvirleri gibi maddi kültürün diğer yanlarına da rastlarız. Bu petrogliflerin bazıları Şamanist nitelikler açısından da

farklılık gösterirler. Hint İran kültürü ayrı bir ruhban sınıfı ile karakterize olmuştur, fakat bu konudaki bilgilerimiz Hintİran ruhbanlığının M.Ö. ilk bin yılına Veda ve Avesta kayıtlarından gelmektedir. Hint İran törensel yaşamında Şamanist uygulamalarla örtüşen birçok durumun bulunması gerçeği bizi ya Şamanist Asya kültürlerinin kuvvetli etkileriyle ya da doğaüstü dünyalarla haberleşme alanında uzman ruhban bir sınıfın ortaya çıkması ile karşı karşıya bırakır.[26]

Bununla beraber Sibirya Şamanizm'inin belli türlerinin veyahut da yerel geleneklere dönüşümünün Hint Avrupa ve Türk halkların ilk örnekleri arasındaki çok eski çağlarda gerçekleşen ilişkilerde aranması gerektiği ihtimali gözardı edilmemelidir. Bu özellikle en doğudaki Türk milleti olan Yakutlarda görülür. Yakut kültürünün oluşumu sürecine Hint Avrupa katkısı ilk Yakutça Sanskritçe sözcük benzerliklerinde göze çarpar ki bu konuda 200'den fazla kelime ayırt edilmektedir.[27] Bu aracılık iki önemli özellik tarafından temayüz edilmektedir: 1. Özellikle arkaik destanlar ve dini şarkılar (ilahiler) terminolojisini içermektedir. 2. Türkçe ve Vedic dillerinin ilk ortaya çıkış aşamalarında gözlemlenmektedir. Bu durum, eski Türk ve Hint Avrupa topluluklarının arasında kronolojik ve kültürel temaslar olduğuna işaret eder. Vedic yazıtların yazılış tarihi referans olarak alınırsa, bu temaslar M.Ö. iki bin yıllarında vuku bulmuştur. Ak Şamanizm ile ilgili terminolojiyi de içeren benzer tartışmaların özü, zaten destanların içeriğine de işaret eder. Dildeki bu benzerliği pekiştiren diğer bir kanıt, şimdi kültürel olarak tümüyle farklılaşmış bu toplumların biyolojik analizlerinde ortaya çıkmıştır. Özellikle Yakut nüfusunun kanında Avrupalıların genelinde görüldüğü gibi %39 antijene rastlanmıştır; dahası Yakutların en yakın akrabaları bu bakış açısından Hintliler görünmektedir.[28]

■ Sanat, Şamanizm ve İslam

Bugün Orta Asya Türklerinin dini temel olarak İslam'dır.

İslamiyet'e geçiş çok has bir durum arz etmekte ve İslam mistisizmiyle (tasavvuf) yerel inanç sistemlerinin birbirleriyle birleşimini içermektedir. İkincisi şamanist uygulamaları ve ruhlar alemiyle haberleşme anlamına gelen genleşmeyi akla getirmektedir. Allah'ın ötesinde ruhlara da inanişın İslam alimleri tarafından kabul edilmemesini anlamak zor değildir. Öte yandan Sufiler farklı bir durum sergilerler.[29] Sufi inanişına göre Tanrı ile ilişki kurmanın mümkün oluşu kültürel etkileşimin ilk adımıını teşkil eder. Tanrı ile bütünüleşme (son aşama olan "uzaklara gitme") ("Tanrı'ya uzanan yollar" olarak adlandırılan) farklı dini uygulamalarla sağlanabilir. Bu vecde dalış çok büyük önem taşır görünmektedir. Tanrı'ya ulaşma şekilleri değişik derviş kardeşliklerinde farklılıklar gösterir. Bunlar dans, müzik, şarkılar ve aynı zamanda geleneksel olarak kesinlikle yasaklanmış olmasına rağmen, şarap ve hatta haşhaş kullanımıdır. Örneğin 19. yy.'ın sonlarında Cemaati Semerkant'ta bulunan Kalanderler kenevir ve afyon kullanmaları ile ünlüydüler. Müzik ve şarkıların şamanist ritüellerinde de büyük rol oynadığı olgusu ortaya koyduğumuz fikir açısından önem arz etmektedir. Orta Asya'da dutar veya tamburun ama en çok da kobuzun dini törenlerde kullanılan yaylı algılar olması özellikle dikkat çekicidir. Kobuz, tüm baskı'ların destansı atası olan Korkut'un algısıdır. Efsaneye göre Korkut öldüğünde kobuzu da onunla birlikte gömüldü; bu durum şaman davullarıyla benzerlik göstermektedir, şamanların davulları da ya onlarla birlikte gömölür veya yakınlarındaki bir ağaca asılırdı. Sufilerin dini coşkunluğa ulaşmaları, yani vecde dalışları Allah'ın adını yüksek sesle veya sessiz bir biçimde anarak O'nun varlığını her daim hatırlamaları yoluyla olur. Bu tür ayinler sesli veya sessiz zikir diye anılır. Bu sesli zikir uzmanlar tarafından Orta Asya Sufizmi'nin şamanist unsurlardan ilham aldığı şeklinde yorumlanmaktadır.[30] Buhara dolaylarında derviş adayının nefes almaksızın sürekli bir teste tabi tutulduğu ilgi çekici bir ritüel kaydedilmiştir;[31] bu uygulama, bilincin değişimlerine yol açan bir uygulama olmalıdır.[32] Böylece bu coşkun durum ya da

vecde ulaşma Sufiler ve şamanlar arasında her iki tarafın taraftarlarını daha da yakınlaştıran önemi haiz karşılıklı bir etkileşim olarak gözükmektedir. Her ikisi de maddî ve manevî dünya için birer aracı konumundadır.

Orta Asya Sufizmi'nin bazı yanları özellikle üyeliğe kabul törenleri[33] ile yağmur dansı gibi ayinler[34] açısından direk Şamanist etkileri hatırlatmaktadır. Vecde ulaşmada vücuttan "uçarak" arınma metaforunun şamanlar için evrensel olduğu düşünülürse, özellikle Türk ve Müslüman dünyanın kuzeydoğu sınırlarında "Uçan Sufilere" ait efsaneler[35] muhtemelen bu uygulamadan esinlenmiş olmalıdır.

Bu benzerlikler yalnız ideolojik değil aynı zamanda da görsel aşamaların da göstergesidir. Gerek Sufiler gerekse baksılar genellikle uzun saç ve sakallı olup uzun giysiler giyinmektedir. Dini vasıfları arasında göze çarpan bir unsur ellerindeki piskopos asası misali asalarıdır. Sufilerin asayı yerel şamanlardan etkilenererek aldıkları düşünülebilir. Bu noktada ellerinde benzer asalar tutan insan resimlerinin yer aldığı tarih öncesi ve Şamanist çağrışımlı petrogliflere dönelim. Bu resimlerde insanlar, çok daha mürekkep bir senaryonun parçası olarak dini törenler sırasında dans eder halde tasvir edilmektedirler (Resim 4). Şamanist içerik akla daha yatkındır.

Müminlerin Orta Asya'ya gelmesiyle birlikte kutsal kişi ve mekan kültleri de yayılmaya başlamıştır. Bu iki ibadet şeklinin bir arada ortaya çıkması Orta Asya İslam anlayışının eski folklorik geleneklerle bütünleşme eğiliminin karakteristik bir özelliğidir. İslamiyet'in kutsal kişiler kültü artık Orta Asya halklarının geleneksel inanç sistemlerinin önemli bir unsuru olan yeni bir kutsal atalar kültünü temsil etmektedir. Örneğin Kazaklar, bugün de, zamanla atalarının ruhlarına (ervah) dönüşen ölmüş insanların ruhlarına hürmet göstermektedirler. Ölünün akrabaları birçok konuda ölünün yardımını alabileceklerine inanmaktadır. Kazaklar ailevi törenlerde ölülerinin isimlerini mutlaka anarlar (İslami zikir). Herhangi birinin adının unutulması, adı unutilan ölüyü kızdıracak ve bu da aileye sınırsız bir

şanssızlık getirecektir.[36] Bu kültlerin en dikkat çeken yönü kutsal kişilerin gömülüştür (Ancak kastedilen, Katolik kilisesindeki azizlere benzemez çünkü İslam'da azizlik statüsü yoktur). Kırsal kesimdeki türbeler İslamiyet'in ortaya çıktığı ilk yıllardan beri İslamiyet'in bütünleştirici bir din olduğunu gösteren önemli bulgulardandır. Şamanist öğelerin çok önemli bir rol oynadığı bölgesel kültüre İslamiyet'in adapte olması gerekmişti.

Kutsal sayılan kişilerin türbelerinin karakteristik özelliği höyüklerle bağlanan uzun bez parçalarıdır (Resim 5). Bağlanan bu kumaş parçaları veya at kılları bir nevi adak işlevi görmekteydi. Bu "azizler" arasında muhtemelen Şamanist özellikteki şahsiyetler de bulunmaktaydı. Şamanlar gibi bu araçlara da insanlar gelip dua eder ve kimi isteklerde bulunurlardı. Türbelere asılan bez parçaları isteklerin ne olduğunu gösterirdi. Bu kutsal kişiler bölge halkları tarafından şamanlardaki kategorilere benzer şekilde algılanmışlardır. İnsanların bu kişilere gösterdikleri saygının sebebi, sahip olduklarına inanılan büyümlü yetenekleri, iyileştirme ve kötü ruhları kovma güçleridir.[37] Bu kutsal kişilerin mezarlarının bulunduğu türbelerin bazılarının, kimi hastalıkları iyileştirdiğine inanılırdı. Bazı bölgeler hacılık işlevini de görüyordu; öyle ki, buraları ziyaret etmek Mekke'ye gitmekle aynı anlamdaydı. Bu ziyaretlerin en çok yapıldığı türbelerden biri de Buhara bölgesinde semazen dervişlerin kurucusu olan Bahaeddin Nakşibend'in türbesidir. Hacılar Çin'e kadar uzanan bölgelerden yalnızca bu mezarı ziyaret etmek için geliyorlardı. Diğer bir önemli türbe de Türkistan'daki Hoca Ahmed Yesevi Türbesi'dir.

Bu kültün önemli bir yanı bazı kaya tasvirlerindeki ibadetleri içermektedir. Güneydoğu Kazakistan'daki Tamgalı Vadisi en parlak örnektir. Bu, Asya'nın bu kısmında kaya sanatının en yoğunlukta olduğu bölgedir. Bu vadideki petroglifler tarih öncesi zamanlardan günümüze ulaşmıştır ve birçoğu da Bronz Çağı ile ilintilidir. Vadide çalılara bağlanmış bez parçaları göze çarpar (Resim 6). Bir kısmının içine bozuk para

saklanmıştı. Bu da bu yerlerin kutsal özelliklerini akla getirir. İnsanlar her ne kadar bu petrogliflerin asıl anlamını hatırlamasalar ve bunları yapmanın amacını bilmeseler de kutsal ibadet geleneklerini sürdürme eğilimindedirler. Bu kaya resimlerinin tarih öncesi çağlarda da sembolik dini öneminin çok güçlü olduğu yargısına şüpheyile yaklaşmak oldukça rasyonel bir davranış biçimidir. Petrogliflerin yanında çalılara bağlı kumaş parçaları bulunur. Bunlar, birçok büyük antropomorfik figürlerin bulunduğu büyük bir levhanın oldukça yakınındadır. Figürlerin çoğu insan şeklindedir. İnsani olmayan tek özellikleri, kafaların normalden büyük olduğu ve farklı şekilde resimlendiğidir (Resim 7). Derin araştırmalar bu figürün şamanları tasvir edebileceğini göstermiştir.[38] Çeşitli özellikler de bu nevi bir yorumu desteklemektedir. Öncelikle, kompozisyonun alt kısmında görülen kısa boylu insan dizisi ellerinde asaya benzer değnekler tutarlar. İlaveten, aynı nitelikler tarafından ayırt edilen, ancak çok daha belirgin bir şekilde giyinmiş olan ve biçimleri at figürleri ile çağrışımlar yapan başka insan tasvirlerine de rastlıyoruz. Şamanizm'in Kazak geleneğinde atın önemi çok iyi bilinmektedir. İslami dönemde, hatta 20. yy.'da Kazaklar sıklıkla cenaze töreni boyunca ölünün atını mezarın yanında tutarlar, daha sonra eti yenir ve kemikleri mezara gömülür. Bu cenaze törenlerinin kökeni bozkır topluluklarının çok eski geleneklerine dayanmaktadır. Petrogliflerin içeriksel analizleri anormal kafa şekillerinin Şamanların trans halindeyken algıladıkları rüyetin grafik dışavurumları olduğunu akla getirir. Nöropsikolojik araştırmalar kafa şekillerinin karakteristik bir özellik arzeden ve sıklıkla tekrarlanan hayali imgelere benzediğini kanıtlamışlardır (entoptik fenomen).[39]

Bir diğer ilginç benzerlik, Tamgalı Vadisi'ne çok uzak olmayan Altaylar'daki Şamanist davul resimleridir. Davul resimleri genellikle alt ve üst küreyi özellikle vurgulayan üç bölümlü bir dünya kurgusu ile karşımıza çıkar. Güneş ve ay üst dünya için sıkça kullanılan sembollerdir, genellikle ışıkları birbirinden uzaklaşan karşılıklı iki daire ya da tam bir yarım

daire olarak çizilirler. Güneş ve ay sembolizmi kimi zaman insan motiflerinde de ortaya çıkmaktadır (bkz. Resim 8).

Ayrıca, resimlerin alt kısımlarında bir dizi dans eden insan motifleri çizilmesi dikkate değerdir. Daha önce bahsedilen kayalara çizilmiş insan tasvirlerine benzer bir şekilde, şaman davulları üzerine çizilmiş insanlarda da kafalara takılan başlıklar ayırt edilmektedir. Dolayısıyla, kompozisyonlardaki düzen açısından bakan biri, Tamgalı Vadisi'ndeki tarih öncesi resimlerle şaman davul resimleri arasındaki benzerlikleri hemen fark edecektir. Kaya tasvirlerinin daha eski olduğu şüphe götürmez; acaba bunlar Şamanist sanat geleneğinde bir dini nizamın oluşumuna yol açan ilk basamak mıdır? Bu soruya olumlu cevap vermek riskli ve zor olsa da, tamamen de dışlanması mümkün değildir.

Şu an için bu kaya resimlerinin geçmişin farklı zaman dilimlerinde nasıl algılandığını tam olarak bilememekteyiz. Bugün için bazıları bu resimleri Tanrı ile kimliklendirme yoluna gitmiştir. Anlamlarına, kutsal kişilerin türbelerinin ele alınış şeklinin aynı olmasına karşın, unutulmuş sembolizmiyle daha hâlâ önemli bir rol oynamaktadırlar.

Bu tür kültler salt kırsal kesimle sınırlanmış değildir. Orta Asya'daki en kutsal mekanlardan biri olan Şahi Zinda'nın Semerkant'taki mozolesi, kültürlerin "şehir hayatına" yönelik en önemli örneklerden biridir. Önemli özelliklerinden biri, mozole yakınlarındaki, aynı kutsal kişilerin mezarlarındaki asalar ve bu mezarların yakınlarındaki kaya tasvirlerindeki çalılar gibi kumaş parçaları ile dekore edilen bir ağacın büyümekte oluşudur (Resim 9). Bu, aynı zamanda, bizim, defin unsurlarının sembolizmini daha iyi anlamamızı sağlar. Bu ağaçların, Şahi Zinda mozolesinde olduğu gibi, sembolik olarak orada var olduğunu düşünmek anlaşılabilir bir durumdur. Ağaç, Asya'da, Hint İran ve Türk gibi birçok farklı etnik kökende büyük öneme sahip olan bir semboldür. Orta Asya'da ağaç eski çağlardan bu yana kutsallığın simgesiydi. Öyle ki bazen sıradan bir kişinin ölümünden sonra eğer mezarı başında bir ağaç yeşerirse, bu, onun kutsal bir kişi haline dönüştüğünün bir göstergesiydi.[40] Ağaç sembolizmi aynı zamanda yerel

Şamanizm'in geleneğinde de güçlü bir şekilde belirgindi. Şamanlar ağaca tırmanmak suretiyle kainatta belli kademelere ulaşırlardı. Ağaç iki ayrı dünyayı birbirine bağlıyor ve Şaman için tanrılara, İslam için Allah'a ulaşmanın yollarını temsil ediyordu.

Şifa verenler olarak işlevi devam etse de, bugün Orta Asya'da Şamanizm kamuoyunda zikredilmemektedir. 20. yy.'ın başlarında dahi baksı'nın hastaları iyileştirmek üzere çağrıldığı bilinen bir gerçektir. Şamanist gelenek ve İslamiyet'in etkileşiminin bir göstergesi, tedavi törenlerine baksı ve molların beraber katılmaları ve bu törenlerin özünün zikir olduğu olgusudur. İslamiyet'in, Şamanizm üzerindeki diğer etkilerine de baksıların dini yaşamlarında net bir şekilde rastlanır: İslami tatil olan Cuma günü iyileştirme ayini yapılmaması, dini törenlerin başında eski şamanların isimlerinin geçmesi yerine İslam ermişlerinin isimlerinin zikredilmesi, dini törenlerde Kuran'ın ön planda tutulması, müzik aletlerini (kopuz, tef) süsleyen İslami muskaların kullanılması gibi.[41] Şamanların tarih öncesi ve ilk çağlarda kültürel etkinliklerinin çok kuvvetli olduğu şüphesizdir. Kolayca farkına varılamasa da şaman sembolizminin hala yaşamakta olduğu bir gerçektir. Sembollerinin sadece çok etnikli bir özelliğe sahip olması değil, ama aynı zamanda değişik inanç sistemlerinin bir birleşimi olması Çağdaş Orta Asya kültürünün bugün önemli bir farklılığıdır.

Dr. Andrzej ROZWADOWSKI,
Adam Mickiewicz Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü / Polonya.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 3 Sayfa: 915-921

■ Dipnotlar:

[1] Bu çalışma Sibirya'ya olan atıflar ve Orta Asya coğrafyası ile sınırlı tutulmuştur, ve Şamanizm'in geleneksel, ve yerel inanış biçimi olduğu düşünülmüştür. Bu bakış açısından Şamanizm için bkz., M. Eliade, 1964, Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy, Princeton: Princeton University Press;

M. RipinskyNaxon, 1993, The Nature of Shamanism: Substance and Function of a Religious Metaphor, Albany: University of New York Press.

[2] K. Oden, 2000, Tradition and Transmission. Bantu, Indo-European and circumpolar great Traditions, Bergen: Norse Publications.

[3] Bu kelime 17.yy'ın sonlarında Kazak Ruslar tarafından Tunguz alfabesinde "saman" olarak söylenmiştir. L. P. Potapov, 1978, K voprosu o drevetyurskoy osnove i datirovke altayskogo shamanstva.

[4] S. M. Shirokogoroff, 1935, Psychomental Complex of the Tunguz, s. 270, Londra: Kegan Paul, Trench, Trubner.

[5] A.g.e., ss. 276287.

[6] E. S. Sidorov, 1997, Yakutskie Leksicheskie Schozhdeniya, Yakutsk: Yakutsky Gosudarstvenniy Universitet.

[7] Y. I. Sheykin, n. d., Shamanic voices in the rocks (manuscript). In A. Rozwadowski, M. M. Kosko (eds), Spirits and Stones: Shamanism and Rock Art in Siberia and Central Asia (hazırlık kitabı).

[8] D. Dugarov, 1993, On the origin of white Shamanism. In M. Hoppal, K. D. Howard (eds), Shamans and Cultures, ss. 206209, Budapeşte: Akademia Kiado, Los Angeles: ISTOR. Siyah ve beyaz şaman ayrımı (ak bakshy ve kara bakshy) Kırgızlar ve Orta Asya'da da dikkat çekmiştir T. D. Baylieva, 1972, Doislamskie verovaniya i ikh perezhivaniya u kirgizov, s. 121, Frunze: Nauka.

[9] Bkz., N. A. Alekseyev, 1984, Shamanism Tyurkoyazychnykh Narodov Sibirii, Novosibirsk: Nauka.

[10] Bu Yakut terimi, Orta Asya'daki Kırgız Uygur ve Khoresm arasında da görülür, fakat şaman ismi olarak değil de şaman tedavi ayini anlamındadır T. D. Baylieva, op., cit., s. 147.

[11] Tunguzcadaki "sam"ın Türkçedeki "kam" kelimesinin sadece fonetik bir benzeri olduğu düşünülmektedir.

[12] N. K. Chadwick ve V. Zhirmunsky, 1969, Oral epics of Central Asia s. 235, Cambridge: Cambridge University.

[13] L. P. Potapov, op., cit., s. 13

[14] L. P. Potapov, op., cit., s. 9.

[15] Özbekistan ve Tacikistan'da şamanlar parikhon ve pholbin

olarak adlandırılır (İran kökenli kelimeler). Türkmenler ve Karakalpaklarda da Parikhon ya da porkhan geçer.

[16] S. ZeranskaKominek ve A. Lebeuf, 1997, The Tale of Crazy Harman, s. 39, Varşova: Dialog.

[17] A. Levshin, 1832, Opisane KirgizKazachikh, ili Kirgiz, Kajstskikh, Ord i Stepey, C. 3, ss. 62-63, St. Petersburg.

[18] M. M. Kosko, 1999, Szmanizm: İstotny Komponenet Konceptcji Swiatopogladowej Kazachow. In: A. Rozwadowski, M. M. Kosko, T. A. Dowson, Sztuka Naskalna i Szmanizm Azji Srodkowej, s. 67, Dialog: Warszawa.

[19] Bkz., Örneğin; V. N. Basilov, 1976, Shamanism in Central Asia. In A. Bharati (ed.), The Realm of the ExtraHuman, ss. 149157, Paris: Mouton Publishers; Id. 1992, Shamastvo u Narodov Sredney Azii i Kazakhstana, Moskva: Nauka; T. D. Baylieva, 1972, Doislamskie verovaniya i ikh perezhitki u kirgizov, Frunze: Ilim; Jettmar K. 1986, Religii Gindukusha, ss. 289295, Moskva: Nauka; G. P. Snesev, 1973, Pod nebom Khorezma, ss. 3746, Moskva: Misl; Snesev G. P. ve V. N. Basilov (eds.), 1975, Domusulmanskie verovaniya i obryady v Sredney Azii, Moskva: Nauka; O. A. Sukhareva, 1960, Islam v Uzbekistane, ss. 4158, Taşkent: Izdatelstvo Akademii Nauk Uzbeksoy SSR.

[20] M. Hoppal, 1992, On the Origins of Shamanism and the Siberian Rock Art. In AL. Siikala and M. Hoppal (eds), Studieson Shamanism, ss. 132149, Budapeşte: Akademiai Kiado.

[21] A. Rozwadowski, M. Huznazrov, 1999, The Earliest Rock Art of Uzbekistan in its Central Asian Context: Some Dilemmas with Chronological Estimations in Central Asian Rock Art Studies. In M. Stecker, P. Bahn, (eds.), Dating and the earliest known rock art, ss. 7982. Oxford: Oxbow Books.

[22] Bkz., V. Kubarev, 1988, Drevnie Rospisi Karakola, Novosibirsk: Nauka.

[23] Günümüzde Kazakistan ve komşu bölgelerinde şamanlar özel tören giysileri giymezler. Ancak eskiden baksi'lerin tüylü şapkalar, kurtbaşları, tilki postları ya da metal miğferler gibi başlıklar giydiklerini hatırlayan bazı kişiler hala hayattadır.

- [24] Orta Asya ve Sibirya'daki Türk toplulukları şamanlar müzik aleti olarak kopuzu kullanmışlardır.
- [25] A. Rozwadowski, 2001, From semiotics to Phenomenology: Central Asian Petroglyphs and the IndoIranian Mythology, In K. Helskog (ed.), Theoretical perspectives in rock art research, Oslo: Novus Press; Id., 2001, The petroglyphs of Central Asian from the Viewpoint of the IndoIranianhypothesis, IndoEuropean Studies Bulletin 9 (2): 919.
- [26] A. Rozwadowski, 1999, Znikajac w skale: szamanistyczne aspekty tradcji indoiranskiej jako kontekst dla interpretacji petroglifow Azji Srodkowej. In A. Rodwadowski, M. Kosko, T. Dowson (eds), Sztuka naskalna i szamanizm Azji Srodkowej, ss. 101134, Warszawa: Dialog.
- [27] E. S. Sidorov, op. cit., ss. 120140.
- [28] A. I. Gogolev, 1993, Yakuty: Problema Etnogeneza i Formirovaniya Kultury. Yakutsk.
- [29] Sufi kardeşlik 18. yy.'dan itibaren Orta Asya'da görülmüştür.
- [30] O. A. Sukhareva, 1960, Islam v Uzbekistane, s. 51, Taşkent: Izdatelstvo Akademii Nauk Uzbekskoy SSR.
- [31] E. Bacon, 1966, Central Asians under Russian Rule, s. 77, New York: Cornell University Press.
- [32] J. Perera, 1988, The Hazards of Heavy Breathing, New Scientist, 3 Aralık 1988.
- [33] J. Baldic, 2000, Mystical Islam: an introduction to Sufism, s. 160161, Londra: Tauris Parke.
- [34] A.g.e., s. 21.
- [35] A.g.e.
- [36] M. M. Kosko, op. cit., s. 69.
- [37] E. Bacon, op. cit., s. 78.
- [38] Bkz., A. Rozwadowski, 2001, Sun gods or shamans? Interpreting solarheaded petroglyphs in Central Asia. In N. Price (ed.), Archaeology of shamanism, ss. 6586, Londra, New York: Routledge.
- [39] Yüksek bilinç durumları ile ilintili görüntüler için bkz., R. K. Siegel ve L. J. West (eds), 1975, Hallucinations: Behaviour, Experience and Theory. New York: John Wiley and

Sons.

[40] E. Bacon, op. cit., s. 45.

[41] V. N. Basilov, 1992, op. cit., ss. 279-303. Taryhy
makalalar